

— | | —

Sylvia Heimans

Josephina Mendels

Het eigenzinnige leven
van een niet-nette dame

Biografie

Cossee
Amsterdam

— | | —

Inhoud

1. 'Het jodinetje dat zo mooi opstellen kon schrijven' 7
  2. 'In het Zwaluwnest veranderde mijn leven' 45
  3. 'U weet niet wat kranten nodig hebben' 84
  4. 'Die Bourgondiërs hebben allemaal zo'n scheve rotneus als ik' 105
  5. 'Getrouwd voor de duur van de oorlog' 147
  6. 'De dagen zijn lang en mijn handen zijn leeg' 180
  7. 'Ik zal een groot schrijfster worden waar je trots op kunt zijn' 203
  8. 'Ik was niks. Ik werd niet aangekeken. Ik bestond niet' 226
  9. 'Een walgelijk moeilijk karakter tussen tafellaken en servet' 247
  10. 'Omdat ik zeg wat ik te zeggen heb, ben ik er bij die domme *Haagse Post* alweer uitgegooid' 267
  11. Een tweede roem 291
- Slotwoord 318
Verantwoording 321
Noten 337
Register 341

‘Het jodinnetje dat zo mooi opstellen kon schrijven’

Toen Josepha Mendels op hoge leeftijd werd gevraagd wat haar visie op de dood was, antwoordde ze dat ze graag omgekeerd had willen leven. Geboren worden als een oude vrouw en sterven als een baby die terugkruipt in de baarmoeder. Dan was zij op het moment van spreken een mooie jonge vrouw geweest.

Mendels' leven verliep echter niet in omgekeerde volgorde. In het voorjaar van 1902 bereidden haar ouders, Isidore en Emma Mendels-Levy, zich voor op de komst van hun derde kind. Hij was eenenveertig en zij zesentwintig jaar oud. Met hun twee dochters woonden ze in een bovenhuis in de Oosterstraat, een winkelstraat in het centrum van Groningen, op nummer 62a.

Op vrijdag 18 juli 1902 was het zover. Om 13.00 uur, volgens het aangifteformulier, kwam Josepha Judica Mendels ter wereld. Uit officiële bronnen is niet meer bekend dan deze kale feiten. Maar volgens de hoofdpersoon van dit verhaal lag er een grauwsluijer over haar eigen geboorte. Vader Isidore had na twee dochters vast gerekend op een zoon. De naam van de beoogde stamhouder stond al vast: Joseph.

Negenenzeventig jaar later gaf Josepha Mendels een eigen versie van haar eerste uren:

Mijn nulde verjaardag was heus geen pretje. [...]

‘Wat was er dan,’ vroeg [de baker] toen ik m'n eerste geluid gaf.

‘Wat is er dan,’ corrigeerde mijn vader, en tegen mijn moeder, ‘een zoon?’

Geen antwoord.

‘Nog een dochter?’

‘Ja, weer,’ fluisterde zij.

‘Drie dochters, hoe is het mogelijk?’

‘Ik weet het niet, dat moet je aan de dokter vragen.’

‘Joseph, Joseph, wat doen we met Joseph?’

Hij fluisterde iets in het Hebreeuws. Zocht hij voor zijn enorme teleurstelling troost bij de Eeuwige onze God? Was de a die hij achter Joseph plakte, geplukt van Adenoj?¹

Vader Isidore zou zo teleurgesteld zijn, schrijft zijn dochter, dat hij de baker slechts een rijksdaalder gaf, terwijl zij er voor een jongen beslist twee zou hebben ontvangen. De reactie van vader leidde vervolgens tot oververhitting van de moeder. Na de geboorte kon zij niet stoppen met huilen, ook niet na drie dagen. Ze zou aan een zenuwinzinking lijden en werd gedurende enkele weken opgenomen. Ook vermeldt Mendels dat ze met de helm werd geboren, een teken van genialiteit of helderziendheid, zo wil het bijgeloof.

Josepha Judica Mendels kwam in de eerste week van de zomervakantie ter wereld. Isidore, die leraar was, had zes weken vrij. Het huis was leeg en stil zonder zijn vrouw, die normaal gesproken zingend en lachend door het leven ging. Er zal een kindermisje zijn geweest dat de andere dochters Edith en Ada bezighield en de baby verzorgde. Wellicht kwam *Großmutter*, Rosalie Levy-Aronheim uit Altona, Hamburg, om met de nieuwe baby te helpen en om met haar andere kleindochters te wandelen. Emma’s band met haar moeder was goed gebleven sinds ze zeven jaar tevoren het ouderlijk huis in Altona had verlaten om met de Nederlandse Isidore te trouwen. Rosalie Levy-Aronheim was al lang weduwe toen haar kleinkinderen geboren werden. Zij en haar echtgenoot Joseph Levy verschilden veertig jaar in leeftijd, hij was vijfenzestig bij Emma’s geboorte. Joseph Levy zou altijd intensief bezig zijn geweest met de financiële kant van

het bestaan. Hiermee zou ook de weerzin verklaard zijn die zij, maar ook haar toekomstige jongste dochter, voor altijd zou koesteren tegen mannen uit het zakenleven. Weerzin en minachting. Emma had op een kostschool gezeten en bezocht daarna het conservatorium, waar ze piano studeerde. Mode, muziek, uitgaan en gezien worden waren haar passies. Toen Emma twintig jaar was, ging haar beste vriendin van kostschool, Flora Möller, trouwen. Haar toekomstige echtgenoot was een Nederlander, Tobias Lewenstein, op dat moment opperrabbin van Friesland. Emma woonde de feestelijkheden in Altona bij.

Isidore Mendels was een intellectueel. Hij hield veel van geschiedenis, vooral van Napoleon, wiens invloed het Nederland van de negentiende eeuw blijvend had veranderd, en was er zowel professioneel als in zijn vrije tijd vaak mee bezig. Dat hij zijn hele leven wijdde aan de geschiedenis van de Joden in Nederland, zoals Jaap Meijer in 1947 stelde, is echter overdreven. Hij kon mooi vertellen en uit zijn geschriften blijkt een subtiel gevoel voor humor. Als gezagsgetrouwe, orthodoxe jood vervulde hij dagelijks zijn religieuze verplichtingen. Net als een groot deel van de Joodse gemeenschap was hij bovendien behoorlijk oranjezind. Geen koninklijke gebeurtenis ging voorbij – huwelijk, geboorte, overlijden – zonder dat hij meevoelde in vreugde of smart. Hij werd als oudste op 20 december 1861 geboren in Den Haag, waar zijn vader een sigarenwinkel had in de Wagenstraat, midden in de Joodse buurt. Na Isidore kwamen Jacques, Mietje en Maurits. Zij stonden met één been in de Joodse traditie en met het andere in de burgerlijke Nederlandse maatschappij.

Isidore ontworstelde zich via studie aan het milieu van zijn ouders: hij studeerde Nederlands en promoveerde in de geschiedenis. Hij reisde onder andere naar Brussel en naar Parijs, waar hij in de Bibliothèque Nationale bronnen raadpleegde. Zijn honger naar wetenschappelijke kennis botste soms met zijn sterke geloofsovertuiging. Als vrome jood wist hij soms niet hoe hij zich tussen medestudenten uit discussies over bijvoorbeeld het

Isidore Mendels.

darwinisme moest redden en daarover zocht hij contact met verschillende rabbijnen. Een dergelijk conflict illustreert de penibele overgangssituatie waarin de beter gesitueerde Joden zich aan het einde van de negentiende eeuw bevonden. Ze wilden hun jodendom thuis beleven en in het openbaar gelijk aan anderen zijn.

Op zijn zesentwintigste werd Mendels secretaris van de Vereniging voor Joodsche Letterkunde en Geschiedenis in Den Haag. Hier leerde hij Tobias Lewenstein kennen, een beruchte figuur die door zijn rigide karakter en streng-orthodoxe opstelling voor menig conflict zorgde. Ze zouden de rest van hun leven bevriend blijven. Als jonge secretaris veroorzaakte Isidore een kleine rel. De vereniging publiceerde bundels met lezingen. Door zijn verblijf in het buitenland (voor zijn proefschrift) had Isidore niet de gelegenheid gehad alle drukproeven van tevoren te corrigeren. Toen hij terugkwam bleek dat iemand anders zich

met die taak had belast en dat in zijn optiek onvoldoende secuur had gedaan. In de laatste fase van het drukproces onderwierp Isidore de resterende drukproeven alsnog aan een strenge revisie en voegde zes pagina's errata toe zonder daarin de auteurs te kennen. Het werd hem zeer kwalijk genomen.

Nog voordat hij zijn promotie had afgerond zocht hij een baan. Het werd een betrekking bij het stedelijk archief in Delft. Twee jaar later werd hij leraar geschiedenis en aardrijkskunde aan een hbs in Winterswijk. Met het salaris zou hij de rechtenstudie van zijn jongste broer Maurits bekostigen.

Isidore was niet voor het beroep van leraar in de wieg gelegd. De overstap van een baan als onderzoeker naar het onderwijs, waar hij te maken had met een klas van twintig tot dertig baldadige jongens, was groot. In Winterswijk kende hij niemand. Hij sloot zich aan bij de kleine maar groeiende Joodse gemeenschap, die juist in het jaar van zijn komst een nieuwe synagoge in gebruik nam. De meeste Winterswijkse Joden leefden van de vee- of textielhandel en de vleeshouwerij. Als Haagse Jood zal hij zich daar niet thuis gevoeld hebben en na een jaar zocht hij iets anders. Hij vond een baan in Delft, dit keer als leraar Nederlands, aan een hbs. Zijn dagen waren gevuld met het voorbereiden van zijn lessen, lesgeven, corresponderen en zijn religieuze plichten. Vanuit Delft kon hij de bijeenkomsten van de Joodsche Vereniging voor Letterkundigen weer bezoeken. Toen zijn vriend Tobias Lewenstein in 1895 ging trouwen met Flora Möller, ontving Isidore een uitnodiging voor de *choepa*, het huwelijksfeest.

Dat Isidore Mendels en Emma Levy elkaar ontmoetten op deze choepa was wellicht geen toeval. In het Duitse keizerrijk was het gewoonte om huwelijken in (Joodse) bourgeois kringen te arrangeren en Joden, geassimileerd of niet, trouwden vooral met elkaar.² Dat aanstaande huwelijkspartners enkele weken na de kennismaking met elkaar trouwden was dan ook niet ongewoon. Hun vrienden Tobias en Flora namen de tijd voor een verloving van negen maanden, maar Isidore en Emma, die elkaar op 6 au-

gustus 1895 hadden ontmoet, trouwden ruim anderhalve maand later, op 19 september, eveneens in Altona.

Om met hem te kunnen trouwen moest Emma zich de Joodse gebruiken eigen maken die ze van huis uit niet had meegekregen, zoals het voeren van een koosjere huishouding waarin melk- en vleesspijzen gescheiden werden bereid en geconsumeerd. Daarvoor werden twee soorten bestek, twee soorten keukenlinnen en verschillende serviezen gebruikt. Ze moest de (religieuze) feesten treurdagen organiseren, althans de aspecten die binnenshuis plaatsvonden, en de sabbatmaaltijden voorbereiden. Ze moest de Nederlandse taal leren en haar geboortegrond verlaten. De bruidsschat van haar vader bedroeg naar schatting tienduizend mark. Dat geld kon nu zinvol besteed worden, namelijk aan de verdere ontwikkeling van Isidores kennis. Volgens dochter Josephina was dat een persoonlijk ideaal van Emma. 'Mama was rijk,' aldus de schrijfster. 'Ze wilde graag een man die de moeite waard was de kans geven verder te gaan.'³ Over het feit dat dat huwelijk gearrangeerd was sprak ze nooit. Wel had Josephina haar leven lang een hartgrondige hekel aan vrouwen die graag 'onder de pannen' wilden zijn. De Duitse huwelijksmakelarij was sterk gericht op een dergelijk sentiment.

De heer en mevrouw Mendels

Na het huwelijk nam het leven van Isidore Mendels en Emma Mendels-Levy z'n gewone loop. Isidore stond vroeg op, ging bidden, en daarna naar de hbs in Sappemeer, waar hij vanaf maart 1895 leraar Nederlands en geschiedenis was. Emma was veel alleen thuis. Sappemeer, destijds een plaats met enkele duizenden inwoners, bood haar nauwelijks afleiding. Lang hoefde ze zich niet te vervelen of zich eenzaam te voelen. Ze was zwanger en moest alles in gereedheid brengen voor de komst van de baby. Zo'n zevenendertig weken na hun trouwdag, op 28 mei 1896,

werd Edith Rosa geboren, die vernoemd was naar haar Duitse grootmoeder van moederszijde, Rosalie. Emma moet zielsgelukkig geweest zijn met dit meisje. De afwezigheid van Isidore stelde haar in staat een heel hechte band met haar eerste dochter op te bouwen, waar hij maar moeilijk tussen kwam.

Ruim tweeënhalf jaar later, op 28 januari 1899, volgde Ada Mirjam en in de zomer van 1900 verhuisde het gezin naar Groningen, waar Isidore ging werken aan de vijfjarige Rijks-hbs. Na het dorpse leven was de stad een verademing, al haalde Groningen het niet bij wat Isidore en Emma aan grootstedelijkheid kenden uit hun geboorteplaatsen Den Haag en Hamburg. De stad telde aan het begin van de twintigste eeuw zo'n 66.000 inwoners. De Joodse gemeenschap was er verhoudingsgewijs groot, maar vrij arm. Het merendeel van de 3000 Joden woonde in de omgeving van de Folkingestraat, waar in 1906 de nieuwe synagoge, de enige in de stad, zijn deuren opende. In de ene helft van de Joodse buurt woonde de middenstand. Daar zaten koosjere slaggers, bakkers en andere gespecialiseerde winkels. In de andere helft woonden de allerarmsten, die slechts één kamer voor een heel gezin hadden. Talrijk zijn de verhalen over dit deel van de stad, waarin de romantiek van de Jodenbuurt de boventoon voert, maar waar de sociaal-economische omstandigheden beroerd waren.⁴ De opperrabbijnen vestigden zich al sinds 1848 niet meer in de Joodse buurt. Joden die het zich konden veroorloven vertrokken naar Helpman, Oranjewijk of (later) de Schildersbuurt. Iemands status werd afgemeten aan de wijk waar hij woonde.

De familie Mendels woonde nooit tussen andere Joden. De Oosterstraat en zeker de Emmasingel, waar het gezin na de geboorte van Josepha naartoe verhuisde, lagen in een betere buurt. Aan het einde van de zomer van 1902, toen Emma was teruggekeerd uit het ziekenhuis, ging Edith naar de lagere meisjesschool aan het Zuiderdiep. Ada was nog thuis. Er kwam steeds meer hulp in huis. Eerst was er alleen een dagmeisje, na de verhuizing

naar de Emmasingel 20 kwam er een kindermisje bij. Het was een groot huis aan de inmiddels verdwenen Zuiderhaven, waar verschillende kanalen bij elkaar komen, vlak bij het Groningse treinstation.

De zware huishoudelijke taken, zoals de stoep schrobben, de was verzamelen en afgeven aan de wasbaas, vloerkleden uitkloppen en ramen zemen, werden in een gezin als dat van de Mendels door personeel gedaan. Hoe het leven er bij hen aan toeging weten we alleen van Josepha Mendels zelf. Ze heeft erover geschreven in haar roman *Rolien en Ralien* (1947) en erover gesproken in interviews. Deze informatie is selectief en onvolledig, maar geeft toch enig inzicht in de familiale omgang.

Aan de Emmasingel had Josje, zoals Josepha als kind genoemd werd, een kamer die ze deelde met Ada. Ze sliepen in één bed. Van het kindermisje herinnerde Josepha Mendels zich dat ze met een Twents accent sprak. Josepha, die al op twee- of driejarige leeftijd graag met een schooltas liep, noemde ze 'Den geleerden Josjen met den boekentas'. In *Rolien en Ralien* schetst de auteur het verloop van een willekeurige doordeweekse dag.

[Haar moeder] ontvangt Rolien en haar zusjes 's ochtends voor zij naar school gaan in de slaapkamer. Meestal ligt zij dan nog in bed, de blonde krullen als vreemde bloemen op het kussen verspreid. Ze is vriendelijk en maant met zachte stem goed op te letten. Rolien treuzelt wat, zodat zij nog even alleen met haar kan blijven.

'Mag ik een beetje parfum?' vraagt ze, of soms: 'Mag ik vandaag die gouden broche van je aandoen?' en dikwijls: 'Als ik naar de grote school ga, mag ik dan twee vlechten dragen?'

Om twaalf uur vindt zij haar moeder terug; ze ruikt de parfum en de gouden broche siert haar blouse. Het matinale verlangen, die geur en die glans zelf te bezitten, is verdwenen. Op haar bord ligt brood en koek en ernaast staat een zachtgekookt eitje. Ze speelt met het blank en warm ovaal tot ze het op moet